

بررسی و مقایسه شاخص نوسازی و توسعه اجتماعی در کلانشهرهای باکو و تبریز از نگاه شهروندان

علی اسمعیلی^۱، دکتر عبدالرحیم اسداللهی^۲ و دکتر علیرضا محسنی تبریزی^۳

تاریخ وصول: ۹۵/۶/۳۱

تاریخ پذیرش: ۹۶/۳/۹

چکیده:

این تحقیق در یک دوره یک ساله در صدد بررسی تطبیقی شاخص‌های توسعه‌ی اجتماعی و مفهوم نوسازی در دو کلانشهر تبریز و باکو می‌باشد. چارچوب نظری این مطالعه نظریه‌ی توسعه و نوسازی با تأکید بر نظریه‌های اجتماعی و فرهنگی نوسازی در دیدگاه مک‌کللند، هیگن و راجرز است. روش این پژوهش از نوع توصیفی و پیمایشی و جامعه‌ی آماری تحقیق حاضر افراد بالای ۱۵ ساله دو شهر باکو در جمهوری آذربایجان و تبریز در ایران در سال ۱۳۹۴ بود که ۸۷۶ نفر با نمونه‌گیری سهمیه‌ای انتخاب گردید. ابزار ۵۳ سؤالی گردآوری اطلاعات محقق ساخته و درجه‌ی اعتبار آن بالای ۰/۸۰ بدست آمد. نتایج نشان‌دهنده‌ی تفاوت معنادار بین دو کلانشهر در تمام شاخص‌های بررسی است. بیشترین متغیر اثرگذار بر شاخص نوسازی و توسعه در جامعه‌ی شهری تبریز به ترتیب حس مالکیت بر فضای شهری و اعتماد و تعلق اجتماعی (با ضریب بتای ۰/۷۶۹ و ۰/۸۴۳) و در جامعه‌ی باکو به ترتیب پایگاه اقتصادی - اجتماعی و جنسیت (با ضریب بتای ۰/۸۱۹ و ۰/۷۲۱) است. عوامل فرهنگی و اجتماعی در هر جامعه با ارزش‌ها و ایده‌آل‌های اجتماعی همراه است که اساس و بنیان توسعه را تشکیل می‌دهد. توسعه‌ی اجتماعی و نوسازی می‌بایست جزو سیاست‌های کلان سیاست‌گذاران توسعه‌ی هر دو کلانشهر تبریز و باکو باشد. در پایان هفت راهکار توسعه‌ی نیز پیشنهاد گردید.

مفاهیم کلیدی: نوسازی، توسعه‌ی اجتماعی، مقایسه، شهرنشینی، باکو، تبریز

^۱ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی توسعه دانشگاه جامع علمی کاربردی تهران (نویسنده‌ی مسئول)
ali_esmaily2003@yahoo.com

^۲ استادیار گروه سلامت اجتماعی دانشگاه علوم پزشکی شیراز a.asadollahi@hotmail.co.uk

^۳ استاد گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران mohsenit@ut.ac.ir

مقدمه و بیان مسأله

در طول چند دهه‌ی اخیر، علیرغم اینکه توسعه‌ی همواره موضوع روز محافل اقتصادی داخلی و بین‌المللی بوده و نهادهای متعددی در سطح جهانی برای کمک به توسعه‌ی کشورهای در حال رشد مجهز شده و تلاش جدی از سوی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران داخلی برای خروج از عقب‌ماندگی و رسیدن به رشد مطلوب به عمل آمده است. وضعیت این کشورها نسبت به چند دهه‌ی پیش نه فقط به لحاظ پیشرفت کمی چندان عوض نشده، بلکه در بسیاری از موارد کیفیت زندگی وضع نامطلوب‌تری هم پیدا کرده است (دال، ۱۳۸۴). حداکثر می‌توانیم بگوییم اوضاع کم و بیش ثابت مانده است و جوامع عقب‌مانده هنوز نتوانسته‌اند از مدار عقب‌افتادگی خارج شوند! در همان حال برنامه‌ریزی‌هایی که به نام توسعه در دهه‌های اخیر توسط کارشناسان خارجی یا داخلی یا با مشارکت دو طرف طراحی و در کشورهای توسعه‌نیافته اجرا شده، بیشتر متوجه‌ی رشد اقتصادی و توسعه‌ی صنعتی (آن هم بیشتر در راه توسعه‌ی صنایع مصرفی و آماده‌ی مونتاژ) بوده و توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی تا حد زیادی نادیده گرفته شده است (ریتزر، ۱۳۹۱؛ سعادت، ۱۳۸۵؛ ۱۹۶-۱۷۳). در حالی که رشد اجتماعی و فرهنگی می‌تواند بنیان یک توسعه‌ی درون‌زا و مولد را موجب شود یا در صورت بی‌توجهی خود جزء عوامل بازدارنده و مانع توسعه‌ی مستمر و پویا باشد (گیدنز، ۱۳۹۴؛ سیف‌زاده، ۱۳۷۴).

ما در این مجموعه، بدون اینکه بخواهیم نقش تأثیر عنصر خارجی (اعم از جهان و منطقه‌ای) را به‌عنوان عامل بازدارنده و (بندرت کمک‌کننده) پیشرفت اقتصادی و اجتماعی نادیده بگیریم توجه خود را بیشتر به عنصر فرهنگ و عوامل اجتماعی مثبت و منفی درون‌زا و مجموعه‌ی هنجارها و ارزش‌هایی معطوف می‌کنیم که بر روند توسعه اثر می‌گذارند یا در مقابل آن سد و مانع ایجاد می‌کند (هریسون، ۱۳۸۶؛ هانتینگتون، ۱۳۷۵). یا توسعه‌ی نامطلوب و نامتوازی را موجب می‌شود. اقتصاددانان و برنامه‌ریزان توسعه در بسیاری از کشورهای جهان سوم پس از آنکه با مشکلات عدیده‌ای، روبرو شدند. در راهبردها و برنامه‌های توسعه تجدید نظر کردند با این حال هنوز هم تمایل برنامه‌ریزانی که بیشتر از صاحب‌نظران رشته‌های اقتصادی و فنی هستند (و بندرت در میان آنها جامعه‌شناسی یا مردم‌شناس و یا روان‌شناس اجتماعی دیده می‌شود) به آن است که فرهنگ بومی و سنتی را اساساً به‌عنوان مانع توسعه تلقی کنند. به اعتقاد آنان فرهنگی که نتواند خود را با هنجارها و ملاک‌های حاکم بر این نگرش توسعه یعنی آنچه به مدرنیاسیون تعبیر شد سازگار کند، باید حذف گردد یا کنار گذاشته شود بدین‌سان امر

توسعه در عمل و در صورت تحقق فاقد یک زیربنای اجتماعی، فرهنگی ملی و بومی است و می‌خواهد نوعی از تمدن را نه جایگزین بلکه جانشین فرهنگ و تمدن دیگر کند، در حالی که دست کم تجربه‌ی اروپا و آمریکا و ژاپن نشان می‌دهد که سنت‌های فکری و فرهنگی ملی نقش بسیار بااهمیت و برانگیزاننده‌ای در توسعه و تجدید حیات آنها، ایفا کرده است (قوام، ۱۳۹۳).

بر اساس آنچه گفته شد عوامل فرهنگی و اجتماعی در هر جامعه با ارزش‌ها و ایده‌آل‌های اجتماعی همراه است که اساس و بنیان توسعه را تشکیل می‌دهد. توسعه به معنای کامل آن نه تنها شامل بالا بردن سطح زندگی اقتصادی و نجات از فقر و درماندگی و بی‌سوادی است، بلکه در برگیرنده‌ی نهادها و بنیان‌های فکری روابط اجتماعی، گروهی و طبقاتی تعلیم و تربیت تولید دانش، ابداعات تکنولوژی حساسیت‌های اجتماعی و منطقی علمی و مهارت‌های هنری، ظرافت‌های ادبی و نظام قضاوت و ... نیز هست.

اگر جامعه‌ای با سطح اقتصادی بالا و ظرفیت صنعتی مطلوب در عین حال قدرت درک و جذب مطالب فکری، هنری، ادبی و اجتماعی را نداشته باشد نمی‌توان گفت که آن جامعه به اهداف توسعه دست یافته است؛ تصور کنید که جامعه‌ای به سرعت صنعت و تکنولوژی را خریداری کند. اما اگر این جامعه در چهارچوب یک فرهنگ سنتی بسته که معطوف به گذشته است گرفتار باشد و نتواند بین گذشته، حال و آینده، تعادل مطلوب برقرار کند و چگونه می‌توان انتظار پیشرفت در رشد فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی از آن داشت، مگر آنکه منظور توسعه تنها سیر کردن شکم‌ها و برافراشتن بناها باشد و اندیشه و روح و فکر و آزادی انسان و عدالت اجتماعی در آن جایی نداشته باشد (وینر، ۱۳۸۳).

سؤال آغازین تحقیق حاضر این است که در توسعه دو شهر بزرگ باکو و تبریز عوامل اجتماعی و فرهنگی چه جایگاهی دارند، آیا مراد از توسعه در این شهر فقط عامل اقتصادی و ساخت‌وساز بوده یا به عوامل اجتماعی و فرهنگی نیز در راستای توسعه‌ی همه‌جانبه و پایدار پرداخت شده است. همچنین در تحقیق حاضر برآنیم تا میزان توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی دو شهر بزرگ باکو و تبریز را بررسی نمائیم و سعی کنیم به عوامل توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی و موانع توسعه در این خصوص دست پیدا کنیم. پس با در نظر گرفتن موارد فوق به نظر محقق پایه و بنیان تحلیل جامعه‌شناختی و تبیین و تفسیر نظری و عملی از روند، فرایند و ماهیت توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی در جامعه‌ی مورد بررسی باکو و تبریز و یا هر جامعه‌ی انسانی دیگر را باید از یک سو در شرایط و موقعیت انسان و جامعه

و از سوی دیگر رابطه‌ی متقابل آنها در مجموعه‌ی سیستماتیک وسیع‌تر یعنی در بستر جامعه‌ی جهانی مورد مطالعه و بررسی قرار داد.

ناسازگاری بسیاری از طرح‌های توسعه از توجه نکردن کافی و ناهماهنگی شرایط اجتماعی - فرهنگی توسعه ناشی می‌شود. تجربیات گذشته بخوبی این امر را ثابت می‌کند. با استفاده از کارشناسان و مشاوران که هیچ‌گونه شناختی از زبان، فرهنگ، تاریخ و نظام اجتماعی مردم نداشته باشند امر توسعه همچون گذشته به بن‌بست خواهد رسید و هر گونه برنامه‌ریزی توسعه بدون توجه به مقدمات و شرایط اجتماعی و فرهنگی لازم ابتر خواهد ماند یا تأثیر ناچیزی خواهد داشت (توسلی، ۱۳۹۰)؛ لذا از آنجایی که شهرهای باکو و تبریز به‌عنوان کلان‌شهرهای آذربایجان و ایران محسوب می‌شوند و جزء قطب‌های رشد و مراکز عمده‌ی صنعتی - تجاری و خدماتی - بشمار می‌آید و نیز از قابلیت‌ها و پتانسیل‌های بالایی جهت توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی برخوردارند، می‌طلبید که میزان توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی این دو شهر بزرگ بررسی و به عوامل و موانع توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی پرداخته شود چون بدون پرداخت به عوامل اجتماعی و فرهنگی در توسعه شاهد تراکم بی‌رویه‌ی جمعیت در شهرهای بزرگ، افزایش مصرف، تراکم بیش از حد ترافیک در شهرهای بزرگ، بر هم خوردن سلامت محیط زیست و افزایش فشارهای عصبی و خشم و پائین بودن بهداشت اجتماعی و روانی و آسیب‌های اجتماعی و افزایش روزافزون جرائم و بزهکاری‌ها خواهیم بود؛ همچنین باید به اینها کمبود و نارسایی در پاسخ به نیازهای اساسی اکثریت افراد جامعه را نیز باید افزود. با توجه به خلاء تجربی ذکر شده؛ در تحقیق حاضر سعی خواهد شد تا ضمن مشخص نمودن عوامل و موانع توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی و همچنین میزان توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی تا حد امکان پیشنهادات و راهکارهای علمی - کاربردی و تحقیقی در جهت شناخت عوامل و موانع و حل بخشی از مشکلات و معضلات موجود در عرصه‌ی توسعه‌ی فرهنگی اجتماعی شهرهای بزرگ باکو و تبریز و نیز تبیین راهبردهای لازم ارائه شود.

پیشینه پژوهش

مطالعات بسیاری به رابطه‌ی مؤلفه‌های اثرگذار بر مشارکت اجتماعی پرداخته‌اند. مهم‌ترین دسته از این بررسی‌ها به شرح زیر آمده و همان‌طور که در جدول ۱ ملاحظه می‌شود متغیرهای کاربردی بکار رفته در پرسشنامه‌ی این مطالعه نیز بر اساس این

پیشینه‌های مطالعاتی داخل و خارج طراحی و اجرا گردیده است. در مطالعات اسداللهی و همکاران (۱۳۹۲)، نقش شاخص مذهب و مشارکت؛ در بررسی کلدی (۱۳۸۰) و عفتی (۱۳۷۱) درآمد؛ در مطالعه‌ی عنبری (۱۳۷۷)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ کلدی (۱۳۸۰)؛ نیازی (۱۳۸۰) و مرکز آمار استرالیا (۱۳۸۴) شاخص محوری جنسیت؛ در بررسی‌های عفتی (۱۳۷۱)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ استانداری گلستان (۱۳۷۸) مؤلفه‌ی سواد و در چرخه‌ی آموزش رسمی قرار گرفتن؛ در نتایج مطالعه‌ی محسنی (۱۳۷۴)؛ کلدی (۱۳۸۰)؛ نیازی (۱۳۸۰)؛ مرکز آمار استرالیا؛ مطالعات هلندی‌ها (۱۳۸۴) مؤلفه‌ی سن مشارکت‌کنندگان و در مطالعات عنبری (۱۳۷۷)؛ توسلی (۱۳۸۲)؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهری (۱۳۷۴) محل سکونت جغرافیایی به عنوان شاخص‌های اثرگذار و محوری در پیش‌بینی سطح مشارکت شهروندان لحاظ گردیده است. در بررسی بانک‌های نمایه‌ی مقالات چاپ شده‌ی ایرانی و لاتین مجموعه متغیرهای پیش‌بین دیگری شامل: سابقه‌ی سکونت، وضعیت و ساختار جامعه، وضعیت تأهل، عضویت در سازمان‌های غیر دولتی و تشکل‌های مردمی، کسب پاداش و رضایت از خود و زندگی و اعتماد اجتماعی محور توجه بوده‌اند. در مجموع در جدول ۱ با استفاده از نظریه‌ی توسعه و نوسازی با تأکید بر نظریه‌های اجتماعی و فرهنگی نوسازی در دیدگاه مک‌کلند، هیگن و راجرز و سایر نظریه‌پردازان توسعه‌ی اجتماعی، مفاهیم کاربردی استخراج شده از آنها با عنوان مهم‌ترین متغیرهای اصلی بررسی با متغیر پیش‌بین (شاخص نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی، *MSD*)^۱ آمده است.

جدول ۱: متغیرهای اصلی بررسی و دیدگاه‌های نظری مرتبط با آنها و پیشینه‌ی مطالعاتی

متغیر اصلی بررسی	دیدگاه‌های نظری	پیشینه‌ی مطالعاتی
درآمد	لیپست و هانتینگتون	کلدی (۱۳۸۰)؛ عفتی (۱۳۷۱)
سواد و آموزش	لیپست، هانتینگتون، لرنر و میلبراث	عفتی (۱۳۷۱)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ استانداری گلستان (۱۳۷۸)
جنسیت	لیپست و علوی‌تبار	عنبری (۱۳۷۷)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ کلدی (۱۳۸۰)؛ نیازی (۱۳۸۰)؛ مرکز آمار استرالیا (۱۳۸۴)
شغل	لیپست	عفتی (۱۳۷۱)؛ استانداری گلستان (۱۳۷۸)

^۱ Modernity & Social Development

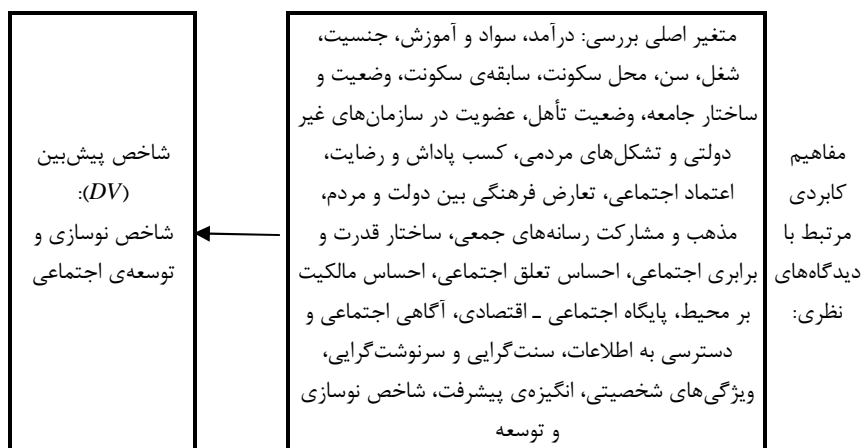
متغیر اصلی بررسی	دیدگاه‌های نظری	پیشینه‌ی مطالعاتی
سن	لیپست و علوی تبار	محسنی (۱۳۷۴)؛ کلدی (۱۳۸۰)؛ نیازی (۱۳۸۰)؛ مرکز آمار استرالیا؛ مطالعات هلندی‌ها (۱۳۸۴)
محل سکونت	لیپست، راجرز، سومبارت، لرنر و توسلی	عنبری (۱۳۷۷)؛ توسلی (۱۳۸۲)؛ مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهری (۱۳۷۴)
سابقه‌ی سکونت	لیپست	کلدی (۱۳۸۰)
وضعیت و ساختار جامعه	لیپست، وینر و اسملسر	نظری (۱۳۷۶)؛ محمدی (۱۳۷۶)؛ دیانتی‌زاده (۱۳۸۲)؛ مرکز آمار استرالیا (۱۳۸۴)
وضعیت تأهل	لیپست	کلدی (۱۳۸۰)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ استانداری گلستان (۱۳۷۸)
عضویت در سازمان‌های غیر دولتی و تشکل‌های مردمی	لیپست، سومبارت، اسملسر، هانتینگتون، نلسون، میل براث، لرنر و ملک‌پور، گی روشه و مازلو	محسنی (۱۳۷۴)؛ دیانتی‌زاده (۱۳۸۲)؛ بحرینی و امینی (۱۳۸۰)؛ کمیسیون بانوان وزارت کشور (۱۳۷۹)
کسب پاداش و رضایت	هومنز و رابرت دال	محسنی (۱۳۷۴)
اعتماد اجتماعی	پاتنام، فوکویاما، گروتاثر، استون، هیوج و ...	ملک‌پور (۱۳۸۱)؛ استون و هیوج (۲۰۰۱ و ۲۰۰۲)
تعارض فرهنگی بین دولت و مردم	ملک‌پور	ملک‌پور (۱۳۸۱)
مذهب و مشارکت	لرنر، هابرماس و دورکیم	اسدالهی (۱۳۹۲)
رسانه‌های جمعی	لرنر	عفتی (۱۳۷۱)؛ نظری (۱۳۷۶)؛ نیازی (۱۳۸۰)؛ دیانتی‌زاده (۱۳۸۲)
ساختار قدرت و برابری اجتماعی	وینر، لرنر، ملک‌پور، بشیریه	نیازی (۱۳۸۰)؛ دیانتی‌زاده (۱۳۸۲)
احساس تعلق اجتماعی	دورکیم، میل براث و گوئل، گی روشه و مازلو	کلدی (۱۳۸۰)؛ نظری (۱۳۷۶)؛ نیازی (۱۳۸۰)؛ توسلی (۱۳۸۲)
احساس مالکیت بر محیط	دورکیم، میل براث و گوئل	کلدی (۱۳۸۰)
پایگاه اجتماعی - اقتصادی	وربا و نای، هانتینگتون، مک‌کلند، سومبارت، لرنر و میل براث	کلدی (۱۳۸۰)؛ عفتی (۱۳۷۱)؛ عنبری (۱۳۷۷)؛ مقنی‌زاده (۱۳۷۵)؛ نیازی (۱۳۸۰)؛ جامعه‌شناسان هلندی (۱۳۸۴)
آگاهی اجتماعی و	راجرز، میل براث و گوئل،	عفتی (۱۳۸۰)؛ نظری (۱۳۷۶)؛ محسنی

متغیر اصلی بررسی	دیدگاه‌های نظری	پیشینه‌ی مطالعاتی
دسترسی به اطلاعات	علوی تبار، هانتینگتون و لرنر	(۱۳۷۴)؛ کلدی (۱۳۸۰)؛ دیانتی‌زاده (۱۳۸۲)
سنت‌گرایی و سرنوشت‌گرایی	اسملسر، هیگن و توسلی	نظری (۱۳۷۶)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ نیازی (۱۳۸۰)
ویژگی‌های شخصیتی	هیگن، میل براث، گوئل و توسلی	مقنی‌زاده (۱۳۷۵)؛ محسنی (۱۳۷۴)؛ مرکز نظرسنجی و آمار استرالیا (۱۳۸۴)؛ توسلی (۱۳۸۲)
انگیزه‌ی پیشرفت	مک‌کلند، اتکینسون	محسنی (۱۳۷۴)
شاخص نوسازی و توسعه	مک‌کلند، اتکینسون	محسنی (۱۳۷۴)

منبع: به نقل از اسداللهی و همکاران (۱۳۹۲)

مدل نظری - تحلیل بررسی

در این بررسی با توجه به مجموعه نظریات ذکر شده در جدول یک مدل نظری و تحلیلی مطالعه مطابق با نمودار زیر طراحی و این مقاله در صدد ارزیابی تجربی مفاهیم بنیادین آن در دو جامعه‌ی انسانی کشورهای آذربایجان (شهر باکو) و ایران (تبریز) می‌باشد (ر.ک: مدل شماره ۱).

مدل ۱: مدل تحلیلی بررسی

روش‌شناسی پژوهش

از نظر معیار زمانی، تحقیق حاضر یک تحقیق مقطعی و از نوع تحقیقات کاربردی است. در این نوع تحقیقات، رابطه‌ای منطقی بین کار تحقیقی و جامعه پدید می‌آید. روش تحقیق توصیفی و از نوع پیمایشی است. روش تحقیق به این دلیل پیمایشی است که برای گردآوری داده‌ها از تعداد معینی از افراد خواسته می‌شود به آزمون ۵۳ سؤالی تحقیق پاسخ دهند. این پاسخ‌ها مجموعه داده‌های تحقیق را تشکیل می‌دهند. بعد از تعریف عملیاتی متغیرها و تعیین شاخص‌ها و معرف‌های آنها، به تناسب موضوع، روش تحقیق پیمایشی برای انجام مطالعه انتخاب و با توجه به فرضیه‌ها و متغیرها، وسیله‌ی اندازه‌گیری متناسب (پرسشنامه همراه با مصاحبه) با انواع سؤال‌پردازی‌ها و مقیاس‌ها به منظور سنجش متغیرهای شکل‌دهنده‌ی فرضیه‌ها طراحی و تنظیم گردید. در این بررسی متغیرهای اثرگذار در شاخص نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی تعریف عملیاتی آنها طبق جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: متغیرهای اثرگذار و مستقل، شاخص‌ها و نوع مقیاس آنها و تعریف متغیر وابسته MSD

نوع مقیاس	شاخص عملیاتی	متغیر اثرگذار
فاصله‌ای	احساس مسئولیت در حفظ محیط شهری، نگرش به شهر مانند خانه‌ی خود، توجه و دقت در استفاده از امکانات شهری، نقش محیط شهری در آرامش، تعلق امکانات شهری به همه‌ی افراد	احساس مالکیت بر محیط شهری و برابری فضای اجتماعی
فاصله‌ای	رضایت از حمل و نقل درون‌شهری، رضایت از خدمات تفریحی و فرهنگی شهر، رضایت از خدمات بهداشتی و درمانی، رضایت از خدمات آموزشی، رضایت از خدمات جمع‌آوری زباله و نظافت شهری، رضایت از مکان‌های خاص خدمات برای سالمندان و گروه‌های خاص	رضایت از خدمات شهری
فاصله‌ای	عدم ترجیح منافع فردی بر منافع جمعی، تلاش و احساس وظیفه در مقابل حل مشکلات مردم، عدم احساس تنهایی، انتظار کمک از دیگران، تعهد اجتماعی، اعتماد اجتماعی	احساس تعلق و اعتماد اجتماعی
فاصله‌ای	تقدیرگرایی، اعتقاد به فال و پیشگویی، عدم تمایل به تغییر، اهل خطر نبودن، پیرو افکار نسل‌های پیشین	سنت‌گرایی
نسبی	شرکت در مراسم و جشن‌های ملی، شرکت در مراسم	مشارکت اجتماعی (متغیر)

نوع مقیاس	شاخص عملیاتی	متغیر اثرگذار
	مذهبی، شرکت در کارهای خیر و عام‌المنفعه، کمک به آسیب‌دیدگان، فقرا و سالمندان، شرکت در فعالیت‌های محله، شرکت در انجمن‌های مذهبی و فرهنگی، شرکت در انتخابات، شرکت در احزاب و گروه‌های سیاسی، شرکت در تشکل‌های غیر دولتی، شرکت در تصمیم‌گیری‌های محله‌ای بر حسب تعداد و مدت حضور	وابسته
اسمی	سالمندان مرد و زن	جنسیت
فاصله‌ای	سالمندان بالای ۶۰ سال در رده‌بندی: بین ۶۵ تا ۶۰ ساله‌ها؛ بین ۷۰ تا ۶۶ ساله‌ها، بین ۷۵ تا ۷۱ ساله‌ها و بالای ۷۶ ساله‌ها	سن
رتبه‌ای	بی‌سواد، کم‌سواد در حد خواندن و نوشتن، سواد مدارس قدیمی و مکتب‌خانه، باسواد	سواد و آموزش
نسبی	بر حسب زمان از تاریخ مهاجرت یا تولد	مدت سکونت در شهر
اسمی	شاغل، غیر شاغل و بازنشسته	شغل
اسمی	ازدواج نکرده، بیوه، همسر در قید حیات	وضعیت تأهل
رتبه‌ای	سطح آموزش و سواد، شغل، سطح سواد و شغل فرزندان، موقعیت محل سکونت، امکانات اقتصادی و رفاهی، وضعیت مسکن، بعد خانوار، میزان درآمد ماهیانه از حقوق ثابت یا مستمری	تعلق طبقاتی
اسمی	عضویت در یکی از مراکز و مؤسسات خیریه‌ی مردمی، مذهبی، بشردوستانه، تعاونی‌ها، تشکل‌های غیر دولتی، نهاد‌های مدنی و مردمی	عضویت در تشکل‌های مردمی و غیر دولتی
رتبه‌ای	رفتن به مجالس روضه‌خوانی، شرکت در نماز جماعت مساجد، نماز جمعه و اعیاد مذهبی، زیارت اماکن مقدس، نذر و نیاز کردن، شرکت در مراسم دعا، پرداخت فطریه، زکات و خمس طبق احکام مذهب تشیع	سطح مذهبی بودن
نسبی	رضایت از زندگی و محیط، تقدیرگرایی، بیگانگی اجتماعی فرهنگی، نیاز به پیشرفت و موفقیت، دسترسی و استفاده از رسانه‌های جمعی، نوآوری و شخصیت خلاق، خیر محدود، فردگرایی، مشارکت اقتصادی، اجتماعی، وابستگی و حس تعلق، خانواده‌گرایی، خاص‌گرایی	شاخص نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی (متغیر وابسته)

ابزار گردآوری داده‌ها

پرسشنامه‌ای محقق‌ساخته است که بخش اعظم سؤالات آن از پرسشنامه‌های استاندارد اخذ شده و بومی شده‌اند. برای اینکه اطلاعات اخذ شده از پاسخگویان از اعتبار کافی برخوردار باشد و همچنین در بررسی و تجزیه و تحلیل آنها دچار مشکل نشویم، ۵۳ سؤال پرسشنامه به شکل سؤالات بسته در طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت طراحی شده است. حداقل نمره‌ی ۵۳ و حداکثر ۲۶۵ است که کسب نمره‌ی بالا به معنای موافقت پاسخگو با مفاهیم و شاخص‌های توسعه‌یافتگی و نوسازی و گسترش آن در اجتماع می‌باشد. در خصوص اعتبار یا روایی پرسشنامه‌ی نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی^۱ و برای اینکه معلوم شود که شاخص‌های بکار رفته تا چه حد ابزار مناسبی است و آیا گویه‌های مطرح شده در پرسشنامه‌ی توان اندازه‌گیری متغیرهای تحقیق را داراست یا خیر، برای تأمین اعتبار و روایی شاخص‌های بکار رفته، پس از طرح سؤالات، پرسشنامه در اختیار اساتید راهنما و مشاور و افراد صاحب‌نظر در این زمینه و برخی از دانشجویان مقطع دکتری علوم اجتماعی قرار گرفت و دیدگاه‌های اصلاحی آنان اخذ گردید و بدین ترتیب اعتبار صوری و محتوایی گویه‌های پرسشنامه فراهم شد؛ همچنین تعداد ۳۰ پرسشنامه در مرحله‌ی پیش‌آزمون از سوی پاسخگویان تکمیل گردید و پس از بازبینی نحوه‌ی واکنش پاسخگویان به سؤالات و مشورت با افراد صاحب‌نظر، نقایص ساختاری، محتوایی و روش گویه‌های پرسشنامه، مشخص و اصلاح گردید. پژوهشگران، آزمون مورد نظر را بین ۳۰ نفر از آزمودنی‌ها در دو مرحله به اجرا گذاشته که نتایج آن در جدول ۳ آمده است.

روایی و اعتبار ابزار اندازه‌گیری

انجام پیش‌آزمون^۲ و برآورد میزان روایی و اعتبار وسیله‌ی اندازه‌گیری در مورد برخی از متغیرهای اصلی بررسی مثل موارد مدنظر در جدول با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ انجام گرفت و نتایج زیر بدست آمد.

^۱ MSDQ: Modernity and Social Development Questionnaire

^۲ pretest

جدول ۳: سطح اعتبار و روایی متغیرهای اصلی و آزمون بررسی MSDQ

متغیر اثرگذار	پیش‌آزمون	پس‌آزمون (آزمون نهایی)
احساس مالکیت بر محیط و ...	۰/۸۲	۰/۸۷
رضایت از خدمات شهری	۰/۷۶	۰/۸۴
احساس تعلق اجتماعی	۰/۸۴	۰/۷۷
سنت‌گرایی	۰/۷۶	۰/۷۹
مشارکت اجتماعی	۰/۷۰	۰/۷۳
طبقه اجتماعی	۰/۷۱	۰/۷۹
سطح مذهبی بودن	۰/۷۵	۰/۷۸
نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی	۰/۷۶	۰/۸۸

پرسشنامه‌ی MSDQ با مراجعه‌ی پرسشگران به واحدهای آماری بر روی ۸۷۶ نمونه‌ی آماری شامل شهروندان بالای ۱۵ ساله‌ی ساکن دو شهر باکو و تبریز به روش خوشه‌ای (هر یک از خیابان‌های منطقه) و انجام مصاحبه با آنها به روش تصادفی از هر یک از منازل و بلوک‌های ساختمانی تکمیل شدند. گردآوری داده‌ها در شهر باکو با همکاری مشترک دانشگاه ملی باکو و شهرداری باکو با مراجعه‌ی همکاران گردآوری اطلاعات با حداقل مدرک کارشناسی همراه با نقشه‌ی تعیین شده خوشه‌های نمونه با مراجعه با تک‌تک واحدهای مسکونی طی یک بازه‌ی زمانی ۴ ماه از ۷ مهر ماه ۱۳۹۴ (۲۹ سپتامبر ۲۰۱۵) تا ۲۲ دی‌ماه ۱۳۹۴ (۱۲ ژانویه ۲۰۱۶) با مصاحبه با سرپرستان خانوار صورت گرفت. در صورت عدم حضور سرپرست خانوار با واحد، نمونه‌ی بعدی در همان خوشه مصاحبه شد. اطلاعات جمع‌آوری شده با نرم‌افزار SPSS ۲۱ استخراج و پردازش آماری شده و بروی داده‌های تحقیق تجزیه و تحلیل صورت گرفت.

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

طبق جدول ۴، متغیرهای بررسی و نوع آزمون معناداری مورد استفاده و سطح معناداری آنها آمده است. در ستون ۱ فرضیه‌های مطالعه در سطح رابطه‌ای طرح و با کمک آزمون آماری رگرسیون چند متغیره تحلیل شدند.

جدول ۴: فرضیه‌های بررسی و ارتباط معنادار آنها در دو جامعه‌ی تبریز و باکو

 $(n = ۸۷۶, df = ۸۷۴, \alpha = ۰/۰۵)$

نتیجه‌ی آزمون	معناداری	آزمون آماری	مقیاس	فرضیه‌های بررسی
۲/۰۱۷	۰/۰۰۰	<i>t-test</i>	اسمی - نسبی	رابطه‌ی بین جنسیت و MSD
۰/۷۴	۰/۰۰۲	<i>Pearson correlation</i>	فاصله‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین شاخص بهداشت و MSD
$F: ۰/۰۱۰$ و $t: ۰/۰۰۷۱$	۰/۳۲۶	<i>t & ANOVA</i>	اسمی - نسبی	رابطه‌ی بین شغل و MSD
۰/۰۰۲	۰/۰۱۴	<i>One-way ANOVA</i>	رتبه‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین سطح آموزش / سواد و MSD
۱/۷۸۰	۰/۰۰۱	<i>t-test</i>	اسمی - نسبی	رابطه‌ی وضعیت تأهل و MSD
۲/۴۷۶	۰/۰۰۰	<i>One-way ANOVA</i>	رتبه‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین تعلق طبقاتی و MSD
۰/۵۲	۰/۰۰۰	<i>Pearson correlation</i>	فاصله‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین احساس مالکیت بر محیط شهری و برابری فضای اجتماعی با MSD
۰/۵۳	۰/۰۲۵	<i>Pearson correlation</i>	فاصله‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین احساس تعلق اجتماعی شهروندان و MSD
-۰/۷۶	۰/۰۰۸	<i>Pearson correlation</i>	فاصله‌ای - نسبی	رابطه‌ی میزان سنت‌گرایی و MSD
۰/۶۵	۰/۰۰۰	<i>Pearson correlation</i>	فاصله‌ای - نسبی	رابطه‌ی میزان رضایت از خدمات شهری و MSD
۰/۵۴	۰/۰۰۰	<i>Pearson correlation</i>	فاصله‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین مدت زمان سکونت و MSD
$t: ۲/۱۰۱$ و $F: ۱/۷۵۶$	۰/۰۰۱	<i>t & ANOVA</i>	اسمی - نسبی	رابطه‌ی بین عضویت در تشکل‌ها و MSD
$F: ۰/۰۱۴۷$ و $t: ۰/۲۵۶$	۰/۰۱۲	<i>t & One-way ANOVA</i>	رتبه‌ای - نسبی	رابطه‌ی بین سطح مذهبی بودن و MSD
۴۰۲/۲۳	۰/۰۰۰	<i>Mann-Whitney U</i>	فاصله‌ای - نسبی	مقایسه‌ی شاخص کلی MSD در دو جامعه‌ی باکو و تبریز

یافته‌های پژوهش

نتایج ویژگی‌های توصیفی و جمعیت‌شناختی دو گروه شهروندان باکو و تبریز در جدول ۵ آمده است. نتایج آزمون کای - دو و مقایسه‌ی دو جامعه‌ی آماری در شاخص‌های جمعیت‌شناختی، نشان‌دهنده‌ی تفاوت معنادار دو گروه مطالعاتی می‌باشد.

جدول ۵: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی دو کلانشهر باکو و تبریز و تفاوت معناداری آنها
($N=۸۷۶$ ، $\leq ۰/۰۵$)

شاخص	خرده شاخص	N	%	تبریز	باکو	معناداری آزمون کای دو
جنسیت	مرد	۴۷۲	۵۳/۸۸	۲۳۵	۲۳۷	۱/۲۰۵-۰/۰۰۲
	زن	۴۰۴	۴۶/۰۲	۲۰۰	۲۰۴	
سن ($Mean=۳۶/۳$ ، $SD=۳/۷۱$)	جوانان ۱۵ تا ۲۰ ساله	۲۹۹	۴۹/۳۲	۱۹۰	۱۰۹	۲/۱۰۵-۰/۰۰۰
	میانسالان ۳۱ تا ۵۰ ساله	۳۶۱	۲۸/۷۷	۱۸۹	۱۷۲	
	بالتر از ۵۱ ساله	۲۱۶	۲۱/۹۲	۱۰۸	۱۰۸	
قومیت	فارس	۲۸۵	۴۱/۱۰	۲۵۰	۲۵	۳/۱۱۲-۰/۰۰۰
	آذری	۵۵۴	۳۰/۱۴	۲۵۱	۳۰۳	
	سایر	۳۷	۳۱/۷۷	۱۶	۲۱	
سطح سواد	بیسواد	۳۴	۳/۸	۱۲	۲۲	۱۷/۰۵-۰/۰۰۱
	خواندن و نوشتن ساده	۷۸	۸/۹	۴۰	۳۸	
	ابتدایی	۱۳۸	۱۵/۷۵	۷۱	۶۸	
	ابتدایی و مقدماتی	۱۳۶	۱۵/۷۰	۷۸	۵۸	
	دبیرستان و دیپلم	۳۷۹	۴۳/۲۶	۲۱۰	۱۶۹	
	تحصیلات دانشگاهی	۱۱۱	۱۲/۶۷	۷۱	۴۰	
وضعیت زناشویی	مطلقه	۵۶	۷/۳۱	۲۶	۳۰	۳۸/۰۴-۰/۰۰۲
	بیوه	۳۹	۳/۷۲	۲۱	۱۸	
	جدا از هم	۱۲	۱/۰۲	۰	۱۲	
	متاهل	۶۸۵	۷۸/۱۹	۲۴۸	۴۳۷	
	هرگز ازدواج نکرده	۸	۰/۸۱	۵	۳	
	زندگی با دیگران	۷۶	۸/۹	۱۶	۶۰	
تعداد اعضا خانوار ($Mean = ۵/۷$ ، $SD=۱/۳۴$)	≤ ۵	۶۳۵	۷۱/۵۶	۹۵۶	۱۷۹	۲۳/۰۸-۰/۰۰۵
	≥ ۶	۲۴۱	۲۸/۴۲	۱۳۲	۱۰۹	
وضعیت اقتصادی و	خبر	۵۲	۷/۳۱	۱۰	۴۲	۳۱/۰۳-۰/۰۰۰

معناداری آزمون کای دو	باکو	تبریز	%	N	خرده شاخص	شاخص
	۲۶۴	۴۲۱	۷۸/۱۹	۶۸۵	عمومی دولتی	بیمه
	۵۰	۸۹	۱۵/۷۵	۱۹	خصوصی	
۲۵/۰۸-۰/۰۰۱	۴۲	۱۰	۷/۳۱	۵۲	خیر	نرخ دریافت حمایت
	۱۲۶	۱۱۲	۲۸/۳۰	۲۳۸	کمتر از ۹۹۰ هزار ریال	مادی
	۱۲۴	۲۰۴	۲۸/۰۴	۳۲۸	۴۵۰۰۰۰۰-۱۰۰۰۰۰۰	(Mean= الف ۹۳۶۴۳۹/۶۷, SD=۴/۴۸)
	۵۰	۱۰۷	۱۶/۵۶	۱۵۷	۷۹۹۰۰۰۰-۴۵۱۰۰۰۰	هر یک منات (واحد پول آذربایجان) معادل ۲۲۰۰ ریال ایران
	۱۱	۹۰	۱۲/۳۱	۱۰۱	۸۰۰۰۰۰۰≥	

الف: هر یک منات (واحد پول آذربایجان) معادل ۲۲۰۰ ریال ایران می‌باشد.

بعد از آزمون فرضیات تحقیق و مشاهده‌ی معناداری تفاوت بین متغیرها در جدول ۴، مشاهده شد بیشترین متغیر مداخله‌گر و اثرگذار بر شاخص نوسازی و توسعه در جامعه‌ی شهری تبریز به ترتیب حس مالکیت بر فضای شهری و اعتماد و تعلق اجتماعی (با ضریب بتای ۰/۷۶۹ و ۰/۸۴۳) و در جامعه‌ی باکو به ترتیب پایگاه اقتصادی - اجتماعی و جنسیت (با ضریب بتای ۰/۸۱۹ و ۰/۷۲۱) است. نتایج تحلیل رگرسیونی پیش‌بینی اثرگذاری متغیرهای ملاک بر شاخص نوسازی و توسعه در دو جامعه‌ی شهری تبریز و باکو در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶: نتایج رگرسیونی در پیش‌بینی اثرگذاری متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی (MSD)

*	ضریب B		انحراف استاندارد		آزمون Wald		همبستگی R		متغیرهای مستقل و شهر مورد مطالعه
	باکو	تبریز	باکو	تبریز	باکو	تبریز	باکو	تبریز	
۰/۰۵۰	-۰/۱۱۲	-۰/۱۰۶	۰/۰۴۲	۰/۰۱۲	۲/۸۰۸	۳/۸۳۲	-۰/۴۹	-۰/۵۲	سنت‌گرایی و تقدیرگرایی
۰/۰۰۱	۰/۰۳۲	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۱۰۲	۰/۰۰۲	۱/۱۲۲	۰/۰۲	۰/۱۳	تعلق دینی و مذهبی
۰/۰۲۸	۰/۱۰۱	۰/۱۰۶	۰/۰۶۲	۰/۰۲۳	۲/۸۱۸	۲/۸۵۴	۰/۴۸	۰/۶۵	وضعیت سواد
۰/۰۴۰	۰/۲۸۷	۰/۲۲۹	۰/۱۹۱	۰/۱۳۶	۵/۰۳۰	۴/۰۸۳	۰/۶۷	۰/۶۸	وضعیت سلامت و

متغیرهای مستقل و شهر مورد مطالعه	ضریب <i>B</i>		انحراف استاندارد		آزمون <i>Wald</i>		همبستگی <i>R</i>	
	تبریز	باکو	تبریز	باکو	تبریز	باکو	تبریز	باکو
بهداشت								
وضعیت اشتغال	۰/۲۴۳	۰/۳۰۱	۰/۰۷۸	۰/۰۳۴	۲/۱۹۰	۳/۳۹۰	۰/۴۵	۰/۵۴
وضعیت تأهل	۰/۲۶۱	۰/۱۲۱	۰/۰۳۲	۰/۰۶۳	۱/۵۱۶	۱/۵۱۲	۰/۳۹	۰/۳۴
رضایت‌مندی از خدمات شهری	۰/۲۶۱	۰/۱۳۱	۰/۰۱۸	۰/۰۸۵	۶/۵۶۱	۵/۳۴۱	۰/۶۳	۰/۶۷
مدت زمان اقامت در شهر	۰/۳۴۲	۰/۳۰۱	۰/۰۳۲	۰/۰۸۳	۴/۲۷۶	۳/۸۷۶	۰/۶۸	۰/۶۱
عضویت در نهادها و گروه‌های مردمی	۰/۴۵۶	۰/۴۰۷	۰/۰۱۹	۰/۰۱۴	۵/۲۷۸	۴/۱۲۸	۰/۵۱	۰/۵۷
پایگاه اقتصادی - اجتماعی	۰/۵۲۷	۰/۸۱۹	۰/۰۶۷	۰/۰۰۷	۴/۲۷۶	۳/۲۹۸	۰/۶۴	۰/۷۴
جنسیت	۰/۵۵۱	۰/۷۲۱	۰/۰۱۲	۰/۰۱۲	۶/۲۳۶	۴/۱۷۳	۰/۵۶	۰/۷۶
حس مالکیت بر فضای شهری و ...	۰/۷۶۹	۰/۴۶۹	۰/۱۲۹	۰/۱۲۹	۳/۰۰۳	۳/۷۱۰	۰/۵۵	۰/۳۲
اعتماد و تعلق اجتماعی	۰/۸۴۳	۰/۵۴۳	۰/۱۰۳	۰/۱۰۳	۷/۹۰۶	۱/۴۰۲	۰/۸۱	۰/۶۵
<i>Constant Value</i>		۱/۵۶۴		۰/۱۴۳		۱۲/۱۰		۰/۵۶
$-2 \log$ <i>likelihood</i>		۵/۲۰۱						
<i>Model</i> ²		۱۱۲/۹۶*						

* $p < 0.05$; $df = 872$; two-tailed

بحث و نتیجه‌گیری

در طول چند دهه‌ی اخیر، علیرغم اینکه توسعه همواره موضوع روز محافل اقتصادی داخلی و بین‌المللی بوده و نهادهای متعددی در سطح جهانی برای کمک به توسعه‌ی کشورهای در حال رشد مجهز شده و تلاش جدی از سوی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران داخلی برای خروج از عقب‌ماندگی و رسیدن به رشد مطلوب به عمل آمده است. وضعیت این کشورها نسبت به چند دهه‌ی پیش نه فقط به لحاظ پیشرفت کمی چندان عوض نشده بلکه در بسیاری از موارد کیفیت زندگی وضع نامطلوب‌تری هم پیدا کرده است. حداکثر می‌توانیم بگوییم اوضاع کم و بیش ثابت مانده است و جوامع عقب‌مانده هنوز نتوانسته‌اند از

مدار عقب افتادگی خارج شوند! مطابق با یافته‌های این بررسی در مقایسه بین دو کلانشهر باکو و تبریز در سال ۱۳۹۴ در شاخص‌های توسعه‌ی اجتماعی نشان داد بیشترین ضریب پیش‌بین (بتا) در چهار دسته متغیر قرار داشتند. دو شاخص پایگاه اقتصادی - اجتماعی با ضریب بتای ۰/۸۱۹ و جنسیت با نمره‌ی بتای ۰/۷۲۱ در شهر باکو و شاخص حس مالکیت بر فضای شهری با نمره‌ی بتای ۰/۷۶۹ و اعتماد و تعلق اجتماعی با ضریب بتای ۰/۷۴۳ در شهر تبریز بالاترین ضریب پیش‌بینی متغیر کلان و وابسته‌ی نوسازی و توسعه‌ی اجتماعی (*MSD*) داشتند. بطور خلاصه می‌توان گفت شاخص توسعه و نوسازی در شهر باکو ماهیت جمعیت‌شناختی و جنسیتی داشته؛ در حالی که در شهر تبریز این مفهوم بر اساس حس وابستگی و تعلق همراه با اعتماد با ساختارهای کلانشهری شکل می‌گیرد.

بطور کلی عوامل فرهنگی و اجتماعی در هر جامعه با ارزش‌ها و ایده‌آل‌های اجتماعی همراه است که اساس و بنیان توسعه را تشکیل می‌دهد. توسعه به معنای کامل آن نه تنها شامل بالا بردن سطح زندگی اقتصادی و نجات از فقر و درماندگی و بی‌سوادی است، بلکه در برگیرنده‌ی نهادها و بنیان‌های فکری روابط اجتماعی، گروهی و طبقاتی تعلیم و تربیت تولید دانش، ابداعات تکنولوژی حساسیت‌های اجتماعی و منطقی علمی و مهارت‌های هنری، ظرافت‌های ادبی و نظام قضاوت و ... نیز هست.

اگر جامعه‌ای با سطح اقتصادی بالا و ظرفیت صنعتی مطلوب در عین حال قدرت درک و جذب مطالب فکری، هنری، ادبی و اجتماعی را نداشته باشد نمی‌توان گفت که آن جامعه به اهداف توسعه دست یافته است. تصور کنید که جامعه‌ای به سرعت صنعت و تکنولوژی را خریداری کند. اما اگر این جامعه در چهارچوب یک فرهنگ سنتی بسته که معطوف به گذشته است گرفتار باشد و نتواند بین گذشته حال و آینده، تعادل مطلوب برقرار کند و چگونه می‌توان انتظار پیشرفت در رشد فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی از آن داشت، مگر آنکه منظور توسعه تنها سیر کردن شکم‌ها و برافراشتن بناها باشد و اندیشه و روح و فکر و آزادی انسان و عدالت اجتماعی در آن جایی نداشته باشد. سؤال آغازین تحقیق حاضر این بود که در توسعه‌ی دو شهر بزرگ باکو و تبریز عوامل اجتماعی و فرهنگی چه جایگاهی دارند، آیا مراد از توسعه در این شهر فقط عامل اقتصادی و ساخت‌وساز بوده یا به عوامل اجتماعی و فرهنگی نیز در راستای توسعه‌ی همه‌جانبه و پایدار پرداخت شده است. با توجه به نتایج حاصل می‌توان گفت که:

۱- توسعه‌ی اجتماعی و نوسازی می‌بایست جزو سیاست‌های کلان سیاست‌گزاران توسعه‌ی هر دو کلانشهر تبریز و باکو باشد. چون که شهروندان و ایستارهایشان هم

می‌تواند به مثابه عوامل مساعد زمینه‌ساز توسعه‌ی همه‌جانبه قرار گیرد و هم می‌تواند به‌عنوان موانع توسعه عمل نماید.

۲- در هر دو شهر مورد مطالعه زمینه‌های مساعدی با تأکید بر متغیرهای مورد سنجش جهت رشد و توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی که در نهایت به توسعه‌ی اقتصادی کمک خواهد کرد، وجود دارد.

۳- در بحث مربوط به توسعه‌ی اقتصادی و گسترش نهادها و سازه‌های شهری می‌بایست به امر توسعه‌ی انسانی و مسائل مرتبط با شهروند و حقوق شهروندی به خصوص مشارکت همه‌جانبه‌ی شهروندان در امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، توجه‌ی شایانی مبذول شود.

۴- اولویت دادن به کودکان و نوجوانان و جوانان در برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌ی توسعه‌ی فرهنگی و اجتماعی که بتواند پویایی و نشاط مورد نیاز توسعه را در هر دو شهر مورد مطالعه فراهم نماید.

۵- اهتمام بیشتر به کشف استعدادها و خلاقیت‌های فرهنگی و هنری و آموزش و تربیت نیروی انسانی ماهر و تحصیل کرده در هر دو شهر مورد مطالعه.

۶- با توجه به جوان بودن جمعیت هر دو شهر مورد مطالعه، پیشنهاد می‌شود که در کلیه برنامه‌ریزی‌های شهری جوانان در اولویت قرار گرفته و به‌خصوص زمینه‌های مشارکت واقعی آنان در مسائل شهری فراهم شود.

۷- نکته‌ی دیگری که می‌بایست در امر توسعه‌ی هر دو کلان‌شهر مورد توجه قرار گیرد؛ زنان می‌باشند. با توجه به اینکه دست کم نیمی از جمعیت هر کشوری و به طبع آن جمعیت دو کلانشهر تبریز و باکو را زنان تشکیل می‌دهند و از طرف دیگر با توجه به بالاتر رفتن سطح آگاهی و نیز تحصیلات زنان طی سال‌های گذشته، برای داشتن توسعه‌ای متوازن و متعادل و در همان حال پویا و پایدار، زنان می‌بایست مورد توجه قرار گیرند و در کلیه امور مربوط به مسایل شهری به ویژه در امور تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌های مربوط به توسعه‌ی شهری مشارکت داده شوند.

تقدیر و تشکر

انجام این بررسی با همکاری کارکنان معاونت اجتماعی شهرداری تبریز و اداره‌ی امور شهرها در فرمانداری کل باکو مقدور گردید. پژوهشگران از این عزیزان کمال قدردانی را دارد.

فهرست منابع:

- اسداللهی، عبدالرحیم؛ حسین‌زاده، علی‌حسین؛ محسنی‌تبریزی، علیرضا و نبوی، سید عبدالحسین (۱۳۹۲). "سبک زندگی شهری و مشارکت اجتماعی شهروندان سالمند اهوازی؛ یک پیمایش منطقه‌ای"، جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۴ (۱).
- بشیری، حسین (۱۳۹۲). موانع توسعه‌ی سیاسی در ایران امروز، تهران: انتشارات گام نو.
- بی‌نا (۱۳۸۴). "بررسی عوامل مؤثر در مشارکت فرهنگی در هلند"، ترجمه‌ی مونا مشهدی رجبی، مجله‌ی فرهنگ و پژوهش، شماره‌ی ۱۴۹.
- بی‌نا (۱۳۸۴). "بررسی میزان مشارکت فرهنگی استرالیایی‌ها"، ترجمه‌ی مونا مشهدی رجبی، مجله‌ی فرهنگ و پژوهش، شماره‌ی ۱۴۹.
- بیرو، آلن، (۱۳۹۳). فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه‌ی باقر ساروخانی، تهران: نشر کیهان.
- پیشه‌ور، احمد (۱۳۸۴). "جامعه‌شناسی سیاسی"، تهران: انتشارات دوران.
- تقوی‌طلب، ایوب و اسماعیلی، شهروز (۱۳۹۰). نحوه‌ی جلب مشارکت روستائیان شهرستان کوثر در اجرا و نگهداری پروژه‌های آب‌خیزداری، اردبیل: گروه تحقیقات و بررسی مسائل روستائی جهاد سازندگی استان اردبیل.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۹۰). مشارکت اجتماعی در شرایط جامعه‌ی آنومیک، تهران: مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- حامد مقدم، احمد (۱۳۷۰). مشارکت و توسعه‌ی روستایی در کتاب سمینار ملی جامعه‌شناسی توسعه (مجموعه مقالات)، جلد دوم، تهران: انتشارات سمت.
- دال، رابرت آلن (۱۳۹۴). تجزیه و تحلیل جدید سیاست، ترجمه‌ی حسین مظفریان، تهران: درّی نوگورانی، حسین (۱۳۶۹). مفهوم مشارکت، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه امام صادق.
- رایت، سوزان (۱۳۷۶). "مشارکت و توسعه: ایده‌ها و تجارب"، مجله‌ی علمی جهاد، شماره‌ی ۱۹۵.
- رسول‌زاده، بهزاد و فروزنده، صبحانعلی (۱۳۸۰). بررسی علل کاهش مشارکت مردم استان اردبیل در هشتمین دوره‌ی انتخابات ریاست جمهوری، اردبیل: روابط عمومی استانداری اردبیل.
- رضایی، عبدالعلی (۱۳۷۵). "مشارکت اجتماعی هدف یا ابزار توسعه"، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره‌ی ۱۱۰.

- روشنفکر، پیام و ذکایی، محمد سعید (۱۳۸۵). "جوانان، سرمایه‌ی اجتماعی و رفتارهای داوطلبانه"، فصلنامه‌ی رفاه اجتماعی، شماره‌ی ۲۳، سال ششم. صص: ۱۴۶-۱۱۳
- روشه، گی (۱۳۹۳). تغییرات اجتماعی، منصور وثوقی، تهران: انتشارات کیهان.
- ریتزر، جورج (۱۳۹۱). نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- ساروخانی، باق (۱۳۹۱). دایره‌المعارف علوم اجتماعی، تهران: انتشارات کیهان.
- سپهری، حسین (۱۳۸۳). "پیشنیاز و موانع مشارکت، عوامل زمینه‌ساز"، فصلنامه‌ی فرهنگ مشارکت، تهران: معاونت مشارکت مردمی مدارس غیر انتفاعی وزارت آموزش و پرورش، شماره‌ی ۵.
- سعادت، رحمان (۱۳۸۵). تخمین سطح و توزیع سرمایه‌ی اجتماعی استان‌ها، فصلنامه‌ی رفاه اجتماعی، شماره‌ی ۲۳، سال ششم.
- سیف‌زاده، حسن (۱۳۷۴). نظریه‌های مختلف درباره‌ی راه‌های گوناگون نوسازی و دگرگونی‌های سیاسی، تهران: انتشارات قومس.
- عفتی، محمد (۱۳۸۱). بررسی عوامل مؤثر در مشارکت روستائیان در طرح‌های توسعه‌ی روستایی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- علوی‌تبار، علیرضا (۱۳۸۹). بررسی الگوی مشارکت شهروندان در اداره‌ی امور شهرها، تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.
- علی‌خواه، فردین (۱۳۸۵). اندیشه‌های یورگن هابرماس، دانشکده‌ی علوم انسانی و اجتماعی، پایان‌نامه‌ی لیسانس جامعه‌شناسی، تبریز: دانشگاه تبریز.
- فرهادی، مرتضی (۱۳۹۳). فرهنگ یاریگری در ایران (درآمدی بر مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی تعاون)، تهران: نشر دانشگاهی.
- قوام، عبدالعلی (۱۳۹۳). نقد نظریه‌های نوسازی و توسعه‌ی سیاسی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- کلانتری، حمید (۱۳۸۲). بررسی عوامل مؤثر در مشارکت روستائیان، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- کلدی، علیرضا (۱۳۹۰). بررسی نگرش شهروندان از مشارکت در مدیریت شهری؛ مطالعه‌ی در منطقه‌ی ۷ تهران، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۹۳). بحران محیط زیست و توسعه‌ی همه‌جانبه و پایدار در کتاب مسائل اجتماعی ایران (مجموعه مقالات)، انجمن جامعه‌شناسی ایران، تهران: نشر آگه.

محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۸۵). "بیگانگی مانعی برای مشارکت و توسعه‌ی ملی، بررسی رابطه‌ی میان بیگانگی و مشارکت اجتماعی - سیاسی"، فصلنامه‌ی تحقیقات فرهنگی، شماره‌ی ۱.

محسنی، منوچهر (۱۳۸۴)، بررسی زمینه‌های مشارکت روستائیان و ارتباط آن با ترویج کشاورزی، تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد سازندگی.
مسعودنیا، ابراهیم (۱۳۸۰). "تبیین جامعه‌شناختی بی‌تفاوتی شهروندان در حیات اجتماعی و سیاسی"، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال پانزدهم، شماره‌ی ۱۲-۱۱، مرداد و شهریور.
ملک‌پور، علی (۱۳۹۱)، تعارض فرهنگی دولت و مردم در ایران، تهران: انتشارات آزاد اندیشان.

هانتیگتون، ساموئل (۱۳۷۵). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: نشر علم.

هریسون، دیوید (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی نوسازی و توسعه، ترجمه‌ی علیرضا کلدی، تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی تهران.

ودادهیر، ابوعلی و داوری، تقی (۱۳۸۷). بررسی گرایش‌های شغلی، تحصیلی و اجتماعی جوانان و نوجوانان در اردبیل، اردبیل: روابط عمومی استانداری.

وینر، میرون (۱۳۸۳). نوسازی جامعه، ترجمه‌ی رحمت‌اله مراغه‌ای، تهران: شرکت سهامی کتب جیبی.